

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ: ΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Του κ. Γεωργίου ΔΟΝΑΤΟΥ
Καθηγητή

Οι πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν στη λεκάνη της Μεσογείου, ήταν αποτέλεσμα μακράς περιόδου οικολογικής ισορροπίας και κλιματικής σταθερότητας, που επέτρεψε τη διατήρηση και εξέλιξή τους. Από την μακρόχρονη ιστορία της ευρείας αυτής περιοχής γίνεται φανερό ότι ο «άνθρωπος» και η «φύση» αναδεικνύονται στους αιώνες μέσα από αλληλεπίδραση δημιουργικής αρμονικής συνύπαρξης. Κατά συνέπεια, και στους νεώτερους χρόνους, η αμφίδρομη αναπτυξιακή σχέση της οικονομίας και της οικολογίας θα έπρεπε να οικοδομηθεί στη βάση του κλασσικού «μέτρου» και σε ηθικές και πνευματικές αξίες και η σχέση των δύο αυτών άρρηκτα αλληλοεξαρτούμενων εννοιών θα έπρεπε να ενσωματωθεί στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και θέσπισης νόμων. Όμως, αντί των ανησυχητικών για την επιβίωση του πλανήτη προβλέψεων, που προέκυψαν από μεγάλο αριθμό υποδειγμάτων που εφαρμόστηκαν από τον Thomas Malthus (1766-1834) μέχρι και τον Bill McKibben (1989), υπερίσχυσαν οι απόψεις που εκφράστηκαν από τον Herman Kahn (1976), την Julia Simon (1981) και άλλους μελετητές που υποστηρίζουν ότι η αδιάκοπη εξέλιξη της τεχνολογικής προόδου διευρύνει τα φυσικά όρια τα οποία περιορίζουν την ανάπτυξη, ότι είναι παραπλανητικό να θεωρείται το απόθεμα των φυσικών πόρων πεπερασμένο και ότι η τεχνολογία θα έφερνε φθηνή και άφθονη ενέργεια, (κυρίως πυρηνική ενέργεια), θέσεις που οδήγησαν στην μη εφαρμογή μιας διατηρήσιμης ανάπτυξης. Δηλαδή, της βιώσιμης ανάπτυξης, που οριοθετεί ένα υπόδειγμα το οποίο στηρίζεται στην ολοκληρωμένη εφαρμογή στην πράξη τριών βασικών αρχών – στόχων: οικονομική ανάπτυξη – κοινωνική ανάπτυξη – προστασία περιβάλλοντος. Αντίθετα, ετέθη ως στόχος της οικονομικής πολιτικής η «οικονομική μεγέθυνση», δίχως να συνυπολογισθεί η περιβαντολογική καταστροφή, που συντελείται και χωρίς να συνειδητοποιηθεί η υπέρβαση των ορίων των φυσικών πόρων, η κλιματική απορύθμιση εξαιτίας του φαινομένου του θερμοκηπίου και η υποθήκευση μιας «περιουσίας» που ανήκει στις γενιές που ακολουθούν.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα προσφάτων ευρωπαϊκών ερευνών σχετικά με την κλιματική αλλαγή στη Μεσόγειο, τα έτη 2031-2060, στην Ελλάδα, αλλά και στις περισσότερες μεσογειακές χώρες θα υπάρξει αύξηση στη θερμοκρασία από 2 έως 4 βαθμούς, ενώ οι καύσωνες θα αυξηθούν από 1-2 το χρόνο στους 4-5 (στοιχεία: Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών, Γενική Διεύθυνση Έρευνας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και Ευρω-Μεσογεια-

κό Κέντρο). Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα οι βροχοπτώσεις να μειωθούν κατά 25%, η ξηρασία να αυξηθεί, ο κίνδυνος πυρκαγιών να ενισχυθεί (οι ημέρες επικινδυνότητας θα αυξηθούν επιπλέον κατά 14-42 ημέρες) και η λειψυδρία να ενταθεί τα επόμενα πενήντα χρόνια. Για την κλιματική αλλαγή ευθύνονται κατά κύριο λόγο οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου. Το οξύμωρο είναι ότι οι χώρες της Μεσογείου και κυρίως της Αφρικής θα επηρεαστούν περισσότερο από την κλιματική αλλαγή, παρότι συμβάλλουν λιγότερο στην υπερθέρμανση του πλανήτη από ότι άλλες χώρες, όπως της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης, που θα θιγούν λιγότερο.

Οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής προβλέπεται να είναι καθοριστικές για τις χώρες της Μεσογείου και ειδικότερα ως προς τους εξής τομείς:

1. Γεωργία. Η κλιματική αλλαγή θα επηρεάσει σημαντικά αρχικά τη γεωργική παραγωγή, με επιπτώσεις και στη δασοπονία.

Θα μετακινήσει τη ζώνη των βροχοπτώσεων, με μείωση των υδάτινων πόρων και πιθανή ξηρασία σε νότιες περιοχές. Η άνοδος της στάθμης της θάλασσας θα προκαλέσει πλημμύρες, διάβρωση εύφορων εδαφών, αλάτωση υδροφόρου ορίζοντα κ.λπ. Ενδεχομένως η κλιματική αλλαγή θα οδηγήσει στη μείωση και σε ορισμένες περιπτώσεις στην εξαφάνιση συγκεκριμένων καλλιεργειών. Ποικιλίες που ευδοκίμουν νότια, θα πρέπει να καλλιεργηθούν βορειότερα, ενώ λόγω του θερμού χειμώνα και του θερμότερου καλοκαιριού θα πρέπει να αλλάξει η περίοδος σποράς.

2. Παράκτια Ζώνη. Λόγω της ανόδου της στάθμης της θάλασσας εκτιμάται ότι θα προκύψουν έντονες αλλαγές στις χρήσεις γης στην παράκτια ζώνη των μεσογειακών χωρών. Μέχρι το τέλος του αιώνα η Ελλάδα θα χάσει έκταση 800 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

3. Τουρισμός. Οι επιπτώσεις στον τουρισμό από την κλιματική αλλαγή εκτιμάται ότι θα είναι σημαντικές για τις χώρες της Μεσογείου, καθώς ενδέχεται να πληγούν εντονότατα οι οικονομίες και οι κοινωνίες των παραμεσόγειων χωρών, εξαιτίας τόσο των αλλαγών στην παράκτια ζώνη, όσο και των κλιματολογικών συνθηκών (υψηλές θερμοκρασίες, ξηρασία, ακραία καιρικά φαινόμενα).

4. Μετανάστευση. Αναμένεται στις χώρες της Μεσογείου να παρουσιαστεί το φαινόμενο της περιβαλλοντικής μετανάστευσης εξαιτίας της μετακίνησης κατοίκων της, κυρίως από τις χώρες της Αφρικής προς βορειότερες περιοχές, με τεράστιο κόστος προσαρμογής και άλλες απρόβλεπτες συνέπειες.

5. Ενέργεια. Αποτέλεσμα της αύξησης στη θερμοκρασία θα είναι και η αύξηση της ζήτησης ενέργειας για ψύξη, η οποία θα φτάσει έως και 50%. Αντίθετα, η ζήτηση ενέργειας για θέρμανση θα μειωθεί από 20-25%.

6. Μεσογειακή Χλωρίδα και Πανίδα. Αναμένεται εξαφάνιση ειδών της Μεσογειακής χλωρίδας και εμφάνιση νέων ειδών εξαιτίας των νέων συνθηκών. Επίσης, αναμένεται εμφάνιση στην ιχθυοπανίδα της Μεσογείου, ειδών τα οποία θα μεταναστεύσουν κυρίως από θερμότερες θάλασσες (Ινδικό ωκεανό, κ.ά.) και τα οποία θα μπορούν να αναπαράγονται και στη Μεσόγειο εξαιτίας της αύξησης της θερμοκρασίας. Ήδη έχει παρατηρηθεί σημαντικός αριθμός νέων ειδών για την περιοχή εντόμων, ενώ έχει επιμηκυνθεί η παραμονή πολλών από τα παλαιά είδη και κατά τους χειμερινούς μήνες. Η αύξηση της θερμοκρασίας της θάλασσας ευνοεί την ανάπτυξη μικροφυκών, μερικά από τα οποία είναι τοξικά, τα οποία απορροφώντας το οξυγόνο της θάλασσας, το στερούν από άλλους θαλάσσιους οργανισμούς, οδηγώντας τους σε εξαφάνιση.

7. Υγεία. Οι υψηλές θερμοκρασίες σε συνδυασμό με την αυξημένη ενεργειακή ζήτηση είναι πιθανό να επιδεινώσουν την ατμοσφαιρική ρύπανση και να αυξήσουν την νοσηρότητα και τη θνησιμότητα από φυσικούς κινδύνους.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, αν και στον μεσογειακό χώρο το βάρος της αυξητικής τάσης, ακόμη και σήμερα, της εκπομπής των αερίων του θερμοκηπίου φέρουν κυρίως οι πλούσιες χώρες, η κλιματική αλλαγή θα πλήξει κυρίως την ανάπτυξη των φτωχών χωρών. Έχει εκτιμηθεί ότι αύξηση της θερμοκρασίας κατά

1° C, θα επιφέρει μείωση της οικονομικής ανάπτυξης στις περισσότερες φτωχές χώρες, περισσότερο από 1,1 % με έμφαση στον πρωτογενή τομέα και στην βιομηχανία. Αν και κατ' αρχάς θα πληγούν οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, οι οικονομικές απώλειες θα έχουν ως συνέπεια τη μείωση των δημοσίων εσόδων, που ενδεχομένως θα επιφέρουν αύξηση των φόρων, περικοπές στις δημόσιες υπηρεσίες κ.λπ. Οι δευτερογενείς επιπτώσεις θα οδηγήσουν στην αύξηση των τιμών, μείωση του εισοδήματος και αύξηση της ανεργίας. Βέβαια βραχυπρόθεσμα, η αυξημένη προστασία του περιβάλλοντος θα ασκήσει αυξητικές πιέσεις στο κόστος παραγωγής, επηρεάζοντας αρνητικά την ανταγωνιστικότητα, αλλά η παραγωγή ενέργειας είναι διαδικασία έντασης κεφαλαίου. Οι επενδύσεις που αποφασίζονται τώρα θα είναι σε λειτουργία για δεκαετίες. Εξάλλου, ανεξάρτητα από την προσέγγιση που θα επιλεγεί σήμερα, όλοι μακροπρόθεσμα θα πρέπει να προσαρμοστούν στις νέες απαιτήσεις.

Η επιστημονική γνώση συγκλίνει τόσο στη διαπίστωση της επικινδυνότητας του φαινομένου, όσο και στην ανάγκη άμεσα ανάληψης δράσης για την αντιστροφή του. Ειδικότερα, οι έρευνες σε παγκόσμιο, αλλά και σε εθνικό επίπεδο συχνά περιορίζονται στο να εκτιμήσουν πόσο θα κοστίσει η μείωση της εκπομπής των αερίων του θερμοκηπίου, χωρίς να υπολογίζουν το κόστος αναμονής ή καθυστέρησης ανταπόκρισης. Η ανάλυση των υπαρχόντων στοιχείων στο πλαίσιο σχετικών ερευνών, υποδεικνύει ότι η καθυστέρηση θα αποδειχτεί ακριβή και υποστηρίζει ότι η γρήγορη ανάληψη στρατηγικών δράσης μπορεί να σημαίνει σημαντική μείωση του κόστους, επειδή το κόστος της δράσης για την κλιματική αλλαγή θα είναι χαμηλότερο από το κόστος της αδράνειας. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει και η έκθεση Stern, η οποία εκτιμά ότι η λήψη μέτρων και η άμεση δράση για τον περιορισμό της κλιματικής αλλαγής, θα μπορούσε να μειώσει το κόστος μόνο στο 1% του παγκόσμιου Α.Ε.Π.

Όμως, όλα δείχνουν να εξελίσσονται με αργούς ρυθμούς. Πράγματι, παρά το γεγονός ότι ήδη από το 1988 η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών διακήρυξε την κλιματική αλλαγή ως «κοινό μέλημα της ανθρωπότητας» και το 1992 υπεγράφη στο Ρίο Ντε Τζανέιρο η συνθήκη-πλαίσιο για τις κλιματικές αλλαγές, υποχρεώσεις αναλήφθηκαν για μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου μόλις το 1997 με το πρωτόκολλο του Κιότο. Το Πρωτόκολλο του Κιότο αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστική προσπάθεια αλλαγής στάσης απέναντι στο περιβάλλον, συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών που το έχουν προσυπογράψει. Ο στόχος για τη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου κατά 5,2% σε 38 βιομηχανικές χώρες μέχρι το 2012 και συγκριτικά με το 1990 ήταν το πρώτο βήμα. Ειδικά για τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), ο στόχος είναι η μείωση των εκπομπών ρύπων που περιλαμβάνει το «καλάθι» των αερίων του θερμοκηπίου κατά 8% μεταξύ των ετών 2008-2012, με έτος σύγκρισης το 1990 και μέχρι 20% έως το 2020. Σημειώνεται ότι στη Διάσκεψη του Μπαλί (2007) δεν ετέθησαν νέα ποσοστά μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, παρά τις πιέσεις της Ε.Ε. για δέσμευση μείωσης των εκπομπών, 25%-40% έως το 2020, των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών.

Η άνοδος της μέσης θερμοκρασίας των κατωτέρων στρωμάτων της ατμόσφαιρας συνιστά μια εξαιρετικά δύσκολη πρόκληση για τους οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς μας, επειδή η στρατόσφαιρα είναι δημόσιο αγαθό. Η στενότητα αυτού του δημόσιου αγαθού δεν αντανακλάται στην άνοδο των τιμών και δεν κατανέμεται αυτόματα μόνο στις υψηλότερα αποτιμώμενες χρήσεις. Η βλάβη την οποία προκαλούν τα αέρια θερμοκηπίου είναι μια εξωτερική επίδραση τόσο σε χώρο όσο σε χρήμα. Οι ρυπαντές επιβάλλουν κόστος όχι μόνον σε κατοίκους άλλων χωρών αλλά και στις επόμενες γενεές. Οι δυνατότητες αδάπανης χρήσης ενός δημοσίου αγαθού λογικά θα πρέπει να υπονομεύουν τις μονομερείς εθνικές προσπάθειες αντιμετώπισης του προβλήματος. Η κατανομή πόρων μέσω της αγοράς είναι λογικό να αναμένεται ότι θα παραβιάζει το κριτήριο της βιωσιμότητας.

Για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής έχουν υιοθετηθεί οι εξής στρατηγικές: (1) της κλιματικής μηχανικής, (2) της προσαρμογής, (3) του μετριασμού και (4) της πρόληψης του προβλήματος. Η στρατηγική της κλιματικής μηχανικής υποδεικνύει ορισμένα μέτρα, όπως η εκπομπή αιωρούμενων σωματιδίων στην ατμόσφαιρα για να επιτευχθεί μια αντισταθμιστική ψύξη. Η στρατηγική της προσαρμογής αναφέρεται στα μέτρα εκείνα τα οποία θα μας επιτρέψουν να λειτουργήσουμε αποτελεσματικά σε πιο ζεστές θερμοκρασίες. Η στρατηγική του μετριασμού έχει ως στόχο να μειώσει την άνοδο της θερμοκρασίας των κατωτέρων στρωμάτων της ατμόσφαιρας με μέτρα που αποσκοπούν στην ενίσχυση της ικανότητας του πλανήτη μας να απορροφά τα αέρια θερμοκηπίου. Η στρατηγική της πρόληψης αναφέρεται σε μακροπρόθεσμες μειώσεις της εκπομπής αερίων θερμοκηπίου.

Σήμερα, στο επίπεδο των πολιτικών πρόληψης για τη μείωση των εκπομπών αερίων, κυριαρχούν αυτές που σχετίζονται κυρίως:

- με την επιβολή φόρων για άνθρακα, ορυκτά καύσιμα, βενζίνα, αέρια θερμοκηπίου, εξάντληση όζοντος,

- με τη δημιουργία ή την επέκταση οροφής εκπομπής αερίων καθώς και αγορών δικαιωμάτων εκπομπής αερίων (συμψηφισμός, καθαρή ανάπτυξη, εμπορία ρύπων),

- με την προώθηση των ανανεώσιμων – εναλλακτικών πηγών ενέργειας,

- με την υιοθέτηση κρατικών ενισχύσεων περιβαλλοντικής σκοπιμότητας.

Ειδικότερα, η Ε.Ε. το 2007 δεσμεύτηκε για την επίτευξη μείωσης τουλάχιστον κατά 20% στις εκπομπές αερίων θερμοκηπίου μέχρι το 2012, σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990, και στόχο μείωσης κατά 30% μέχρι το 2020, υπό τον όρο ότι θα συναφθεί συνολική διεθνής συμφωνία για την κλιματική αλλαγή. Η μείωση κατά 20% των εκπομπών εκτιμάται ότι θα κοστίσει σε όρους Α.Ε.Π. τουλάχιστον 0,04 έως 0,06% ετησίως. Επίσης, δεσμεύτηκε με υποχρεωτικό στόχο, παραγωγής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές σε ποσοστό 20% μέχρι το 2020, συμπεριλαμβανομένου στόχου 10% για τα βιοκαύσιμα.

Από το Πρωτόκολλο του Κιότο και τη συμμετοχή της στην Ε.Ε., η Ελλάδα έχει αναλάβει τη σχετικά «εύκολη» υποχρέωση να συγκρατήσει το μέσο όρο αύξησης των εκπομπών όλων των αερίων του θερμοκηπίου κάτω από το 25% μέχρι το 2012 και με έτος βάσης το 1990. Θα απαιτηθεί όμως προσπάθεια για την επίτευξη των νέων στόχων που έχει θέσει η Ε.Ε. για την μετά Κιότο εποχή. Η μείωση των εκπομπών αερίων κατά 20%, το 2020, συνδέεται, τόσο με το μοντέλο παραγωγής, όσο και με την κατανάλωση ενέργειας. Κατά συνέπεια, θα πρέπει η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής να επιτευχθεί με μείωση των ρύπων, αλλά ταυτόχρονα με ενεργειακή επάρκεια, για να συνεχισθεί η οικονομική ανάπτυξη. Το ενεργειακό μείγμα στην Ελλάδα εξακολουθεί να παραμένει ρυπογόνο καθώς εξαρτάται κατά 90% από τα ορυκτά καύσιμα, ενώ η κατανάλωση ενέργειας εξακολουθεί και αυξάνε-

ται με τους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ. Αν και η Ελλάδα βρίσκεται στο οριακό επίπεδο 24,6% και δεν έχει υπερβεί το στόχο, του 25%, που ετέθη για αυτήν, εκτιμάται ότι αν δεν ληφθούν πρόσθετα μέτρα η κατάσταση θα εκφύγει του ελέγχου. Το γεγονός ότι άλλες μεσογειακές χώρες (Ιταλία, Ισπανία) παραβιάζουν τις υποχρεώσεις τους, έναντι του πρωτοκόλλου του Κιότο, δεν αποτελεί δικαιολογία. Τα μέτρα που προωθούνται, σύμφωνα με το ΥΠΕΧΩΔΕ, είναι: α) η μεγαλύτερη διείσδυση του φυσικού αερίου για όλες τις χρήσεις (βιομηχανία και οικιακός τομέας), β) η ουσιαστική προώθηση των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας, γ) η προώθηση της χρήσης του Μετρού και των άλλων αστικών συγκοινωνιών, δ) μέτρα στον οικιακό και τριτογενή τομέα (βελτίωση της θερμοκλής συμπεριφοράς των κτιρίων κ.α.) ε) προώθηση των βιολογικών καλλιεργειών (μείωση των εκπομπών υποξειδίου του αζώτου) και στ) προώθηση βιοκαυσίμων και βιομάζας.

Οι αναλύσεις ωφελείας κόστους δεν δείχνουν ξεκάθαρα ότι απαιτείται να αναληφθεί πιεστικά έντονη δράση, επειδή αφενός μεν δεν είναι εύκολο να συνυπολογισθούν σαφώς οι μακροπρόθεσμες συνέπειες, οι δυνατότητες των μελλοντικών τεχνολογιών και το χρονικό διάστημα που απαιτείται για τον μετριασμό των κλιματικών αλλαγών, αφετέρου δε προβληματίζει η επιλογή του λεγόμενου «προεξοφλητικού επιτοκίου» των μελλοντικών ζημιών. Όμως, η οικονομική ανάλυση του προβλήματος αυτού, στο όνομα της αλληλεγγύης των γενεών, δείχνει ότι έχει πράγματι νόημα να αναληφθεί δράση για τη μείωση των εκπομπών αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου, ως μέτρο προστασίας απέναντι στις δυσμενείς, μη αναστρέψιμες συνέπειες, αν η βλάβη τείνει να ξεπεράσει τις αναμενόμενες διαστάσεις. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός θα πρέπει, τα αμέσως επόμενα χρόνια, να εξασφαλιστεί, μεταξύ των άλλων, η ικανοποιητική επιδότηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, η καταβολή του πλήρους κόστους και η απόκτηση βαθύτερης γνώσης για το πρόβλημα. Η κλιματική αλλαγή θα διευκολυνθεί με ένα σύστημα φόρων, με κάποια μορφή συμψηφισμού στις εκπομπές αερίων που συμβάλλουν στη δημιουργία του φαινομένου του θερμοκηπίου και με την «εμπορία ρύπων». Η συμμετοχή στο διεθνές κόστος μπορεί να είναι κατά πάσα πιθανότητα αναγκαίο συστατικό για μια επιτυχημένη αντιμετώπιση του προβλήματος. Στη διάρκεια των αμέσως επόμενων δεκαετιών, οι διαθέσιμες επιλογές πρέπει όχι μόνο να διατηρηθούν αλλά και να διευρυνθούν.

Η έγκαιρη και αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων της μεσογειακής περιφερειακής ρύπανσης δεν θα είναι εύκολο έργο. Προφανώς πέραν των κρατών της Μεσογείου πρέπει οι υποχρεώσεις μείωσης της εκπομπής ρύπων θερμοκηπίου να δεσμεύσουν τις μεγάλες ρυπογόνες χώρες (ΗΠΑ, Κίνα, Ρωσία, Ινδία, Βραζιλία κ.λπ.). Όμως, οι πολιτικοί μας θεσμοί δεν είναι συγκροτημένοι κατά τρόπο που διευκολύνεται η λήψη αποφάσεων σε ευρύτερη κλίμακα. Οι διεθνείς οργανισμοί φαίνεται ότι επιδιώκουν να είναι αρεστοί κυρίως στα ισχυρά κράτη. Ο χρόνος θα δείξει αν ο «μηχανισμός» των διεθνών συμφωνιών θα αποδειχθεί αποτελεσματικός.

Τέλος, οι εξελίξεις της τρέχουσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, προκαλούν αβεβαιότητα και προβληματισμό για τις χώρες της Μεσογείου. Το ενδεχόμενο να επηρεάσει ακόμη και τις εκπομπές των αερίων, είτε λόγω αναβολής της εφαρμογής κάποιων μέτρων περιβαντολλογικής προστασίας, εξαιτίας της ύφεσης που μπορεί να δημιουργήσει, είτε μέσω της στροφής των επενδύσεων στην λεγόμενη πραγματική οικονομία, δεν θα μπορούσε κανείς να το αποκλείσει. Η αισιοδοξία όμως για την αντιμετώπιση του προβλήματος της κλιματικής αλλαγής, συνεχίζει να εκφράζεται μέσα από τη φράση: «Έχουμε ακόμη το χρόνο και τη γνώση για να δράσουμε. Αλλά μόνο αν δράσουμε συστηματικά, οικουμενικά, δυναμικά και γρήγορα».